

УДК 347.73

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІНАНСОВИХ СИСТЕМ НІМЕЧЧИНИ І УКРАЇНИ

Гаруст Юрій Віталійович,
д-р юрид. наук, доцент кафедри кримінально-правових
дисциплін та судочинства ННІ права,
Сумський державний університет

Козинець Олена Олександрівна,
студентка VI курсу ННІ права,
Сумський державний університет

У запропонованій статті проведено дослідження фінансової системи Федеративної Республіки Німеччина з метою порівняння її з фінансовою системою України, а також виявлення особливостей побудови її елементів та характерних рис функціонування. Саме ця держава Європи, відповідно до статистичних даних та на думку вчених, має надзвичайно високий рівень розвитку економіки за такими критеріями як відсоткова частка держави у світовому виробництві та ступінь участі у міжнародному поділі праці, а за показниками, такими як рівень доходів на душу населення, інвестиції, експорт і імпорт товарів та послуг є одним зі світових лідерів.

Фінансова система України повноцінно розпочала своє функціонування лише після здобуття нашою державою незалежності. З 1991 року і до сьогодні вона постійно зазнає певних змін, нововведень та реформувань на шляху встановлення ринкових відносин. Крім того велике значення має інтеграція фінансової системи України у світовий фінансовий простір. Необхідність такого кроку визначається такими факторами: як потреба в залученні іноземних інвестицій, оскільки внутрішні фінансові ресурси держави не можуть повною мірою обслуговувати потреби держави. Притік міжнародних фінансових інвестицій може бути повністю можливий лише після виходу на міжнародну фінансову арену. Не мале значення має і те, що у сучасному світі фінансова система окремо взятої держави не може успішно функціонувати і активно розвиватися в умовах політики ізоляціонізму. Такий шлях розвитку фінансової системи просто приречений на загибель. Саме такими чинниками зумовлено дослідження процесу функціонування фінансової систем Німеччини (як провідної країни світу).

Вивчення досвіду побудови і функціонування елементів фінансової системи ФРН та трансформації всього масиву досліджуваного матеріалу в українську фінансову систему дасть змогу удосконалити не тільки правове регулювання діяльності вітчизняних фінансових інститутів, а й самих структурних елементів фінансової системи нашої держави, оскільки фінансовий клімат України має ряд суттєвих недоліків.

Врахування світового досвіду дасть можливість створити потужну структуру фінансової системи України, яка б змогла ефективно функціонувати в сучасних реаліях і дала б можливість здійснювати діяльність з мобілізації, розподілу і використання державних грошових фондів з якомога вищим «коефіцієнтом корисної дії».

У статті охарактеризовано основні адміністративно-правові елементи фінансових систем досліджуваних держав, дано детальну характеристику суб'єктів управління фінансовими системами України і Німеччини з аналізом ефективності їх дії, зроблено аспект на позитивних моментах діяльності фінансової системи ФРН, окреслено коло проблемних правових питань функціонування фінансової системи України, які можливо було б вирішити на основі досвіду Німеччини.

Ключові слова : правова характеристика, фінансова система, фінанси, фінансові інститути, фінансова діяльність.

Harust Yu. V., Kozynets O. O. Comparative Legal Characteristics of the Financial Systems of Ukraine and Germany. This article deals with the financial system of the Federal Republic of Germany to identify peculiarities of construction of its elements and characteristics of their operation, since this European country has an extremely high level of the economy, a potential vector of its development has strong figures by the following criteria such as the percentage of the state in the world production, the degree of participation in the international division of labor and all the main indicators of economic development (the level of income per capita, investment, exports and imports of goods and services, a high level of life) is one of the 'Group of Seven' countries.

The financial system of Ukraine began to function fully only after gaining its independence. Since 1991 and up until today it constantly undergoes certain changes, innovations, reforms towards establishing the market relations. Besides, of great importance is integration of the financial system of Ukraine in the global financial environment. The necessity of such a step is determined by such factors as the need for attracting foreign investments, as domestic financial resources of the state can not fully serve the needs of the state. The inflow of international financial investments can be fully possible only after its appearance on the international financial arena. Of big importance is the fact that in today's world financial system of a separate state can not successfully operate and develop rapidly in terms of isolationism policy. This development of the financial system has no future. These are the factors that cause the study of the functioning of the financial system in Germany (as the leading country in the world).

That is why there is a need to study the process of establishing and functioning of financial systems of leading countries (in this case Germany) to transform the experience of construction and operation of the elements of the financial system of Germany in order to use the whole array of studied material to improve the regulation of financial institutions and structural elements of the financial system of our country, as the financial climate in Ukraine has a number of significant drawbacks.

Taking into account the international experience will make it possible to create a strong financial structure that would be able to function effectively in today's realities and make it possible to carry out activities of mobilization, distribution and use of state funds with the highest possible "efficiency."

The article describes the basic elements of financial systems of the studied states; gives detailed description of subjects of the management of financial systems of Ukraine and Germany as well as the analysis of their effectiveness; the aspect on positive moments of the financial system of Germany as been made, the issues of the financial system of Ukraine, which can be solved based on Germany's experience, have been identified.

Keywords : legal characteristics, financial system, finance, financial institutions, financial activities.

Актуальність теми. Досконала фінансова система держави – одна з головних умов забезпечення високого рівня життя кожного громадянина. Першоосною стабільної фінансової системи є ефективне функціонування економіки країни. Створення такого злагодженого і раціонального механізму – справа досить складна, оскільки фінансова система – це

багатоскладова фінансова конструкція, яка вимагає оптимального балансу в ній інтересів як фінансової політики держави, так і економіки.

Україна після здобуття незалежності взяла курс на перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки. Наша держава активно прагне вийти на міжнародну фінансову арену, тому вивчення становлення і функціонування

фінансових систем країн, які мають вирішальне значення у світовій економіці, а саме - фінансової системи Федеративної республіки Німеччина є явищем надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фінансові системи вище зазначених країн активно досліджуються науковцями, такими як: Л. О. Миргородська, М. І. Карлін, Н. Я. Кравчук, В. П. Горин, О. П. Кириленко та інші. Разом з тим, ґрунтовні наукові дослідження, в основі якого б лежала порівняльно-правова характеристика фінансових систем Німеччини і України в вітчизняному науковому середовищі відсутні.

Мета та завдання дослідження. З огляду на те, що фінансові системи порівнюваних країн окремо уже становили предмет розгляду у наукових працях, тому нас цікавить не просто дослідження фінансової системи Федеративної Республіки Німеччина і України, а визначення тих організаційно-правових факторів і умов функціонування фінансової системи ФРН, які можуть позитивно вплинути на розвиток фінансової системи України для її подальшого удосконалення.

Відповідно до зазначеної мети необхідно визначити такі завдання:

- дослідити позиції науковців стосовно поняття «фінансова система»;
- розглянути адміністративно-правові засади та особливості функціонування фінансових інститутів ФРН;
- розглянути систему органів управління фінансовими системами України і ФРН;
- виявити проблемні правові аспекти функціонування фінансової системи України;
- зробити висновок щодо удосконалення основ адміністративно-правового регулювання та забезпечення фінансової системи України шляхом запозичення та трансформації в українське законодавство досвіду Німеччини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фінансова система - це поняття, що включає в себе сукупність взаємозв'язаних елементів, що мають певні спільні ознаки. У вітчизняній науці відсутні однорідні погляди стосовно визначення фінансової системи. На думку О. Р. Романенко, фінансова система становить собою "сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер фінансових відносин, що мають особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, відповідний апарат та правове забезпечення" [1, с. 21]. Д. В. Полозенко стверджує, що фінансову систему треба розглядати "як сукупність фінансових відносин, що виникають при мобілізації і використанні коштів держави та суб'єктів господарювання" [2,

с. 19]. З іншого боку (в організаційному аспекті), фінансову систему можна розглядати як сукупність органів державної влади та місцевого самоврядування, які здійснюють у межах своєї компетенції керівництво фінансовою діяльністю держави та підприємств, установ, організацій, що беруть у ній участь [3]. Крім того, визначення фінансової системи не закріплено законодавством України, що в свою чергу дає змогу сформулювати власне поняття фінансової системи. На нашу думку, фінансова система включає в себе самостійні, але певним чином взаємопов'язані елементи: державні фінанси, місцеві фінанси, фінанси підприємств та фінанси громадян, а також фінансові відносини, які забезпечують мобілізацію, розподіл і використання грошових коштів для виконання завдань і здійснення певних напрямків діяльності держави, що виникають між державою в особі уповноважених на те органів і населенням; між державою і підприємствами, установами і організаціями; між самими підприємствами і всередині них.

Для ефективного функціонування і розвитку фінансової системи важливе значення має тип держави: унітарна чи федеративна. Як правило унітарна держава має дворівневу фінансову систему, де фінансові відносини регулюються центральною владою та владою на місцях, а федеративна – трьохрівневу [4, с. 29].

Фінансова система ФРН, як будь-якої федерації, є трьохрівневою та складається з таких елементів:

1. фінанси федерації (федеральний бюджет, спеціальні фонди, фінанси державних підприємств);
2. фінанси земель у складі відповідного бюджету, спеціальних фондів, фінансів підприємств;
3. місцеві фінанси (місцеві бюджети та фінанси комунальних підприємств).

Основу правового регулювання фінансової системи Німеччини становить Конституція країни. У статтях 104а-115, які ще називають як «Фінансова конституція» встановлюється порядок взаємовідносин в середині федерації саме у сфері здійснення фінансової діяльності держави і земель, а також встановлюються повноваження конституційних фінансових органів.

Прийнято вважати, що фінансова система України має дворівневу структуру і складається з державних фінансів (фінансові ресурси загальнодержавного призначення – бюджетна система, державні цільові фонди, державний кредит) і фінансів суб'єктів господарювання (фінансів підприємств – фінанси комерційних

підприємств, фінанси некомерційних організацій і установ, фінанси громадських організацій і добровільних фондів).

Однак, ми не можемо не звернути увагу на такий підхід до структури фінансової системи України, який було запропоновано Ю. В. Гарустом і Т. А. Кобзевою. Науковці в основу структурної побудови фінансової системи України поклали рівні економічної системи, при цьому виділивши відповідні види фінансових відносин. На рівні світового господарства виділено міжнародні фінанси; макrorівню відповідають окремо державні та окремо регіональні фінансові відносини; на мікрорівні були виділені фінанси суб'єктів господарювання (підприємств та організацій); субмікроекономічному рівню відповідають фінансові відносини фізичних осіб (домогосподарств). Таке бачення структури фінансової системи України має право на існування серед масиву правових знань про фінансову систему, оскільки враховує не лише економічну складову фінансів, а й розглядає саму фінансову систему як «правову категорію», даючи змогу зробити свій висновок про організаційно-правову структуру фінансової системи України, у якій складові мають взаємозв'язок між собою, впливаючи певним чином одне на одного, однак фінансовий стан кожного із елементів напряму залежить від фінансового стану інших елементів [4].

Україна, так як і Німеччина належать до романо-германської правової сім'ї, де основним джерелом права є нормативно-правовий акт. Усі фінансові закони країни приймаються Парламентом. У Великій Британії він має дві палати верхню і нижню - Бундесрат і Бундестаг. В Україні Верховна Рада не ділиться на палати.

Парламент в обох державах має такі повноваження у бюджетному процесі, як: затвердження самого бюджету держави та звіту про його виконання; прийняття законів, які певним чином впливають на бюджетні показники; здійснення повноважень щодо регулювання державного боргу.

Що стосується повноважень глав держав у фінансовій сфері, то Президент України, згідно зі статтею 106 Конституції України, підписує закони, які були ухвалені Верховною Радою, накладає вето на окремі закони з тих чи інших причини і повертає їх на доопрацювання, а також призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України, як органу, що також приймає безпосередню участь у фінансовій діяльності держави [5].

У Федеративній Республіці Німеччина главою держави також є Президент, однак накази і розпорядження у будь-якій сфері суспільного життя, у тому числі фінансовій, дійсні лише за умови контрасигнації федеральним канцлером або федеральним міністром до відання якого належить дане питання, оскільки на практиці вся повнота влади в країні належить федеральному канцлеру.

Фактично вищезазначені державні органи - це суб'єкти управління фінансовою системою, які не є суто фінансовими органами, безпосереднє керівництво фінансовою діяльністю держави у обох порівнюваних країнах здійснює Міністерство фінансів. Основними функціональними повноваженнями якого є розробка і реалізація фінансової політики держави, регулювання доходів державного бюджету, контроль державних витрат.

Необхідно зазначити, що у структурі Міністерства фінансів Німеччини функціонують Генеральні директорати (структурні підрозділи), які відповідають за певний напрямок фінансової політики і мають відповідні повноваження у певному напрямі розвитку фінансових відносин країни: Directorate-General Z (повноваження щодо організаційної і кадрової роботи міністерства); Directorate-General VIII (повноваження щодо управління майном, яке знаходиться у державній власності); Directorate-General I і Directorate-General II (займаються формуванням і реалізацією бюджетної політики, а також складання проекту федерального бюджету, планування доходів і видатків за усіма напрямками бюджетної політики відповідно); Directorate-General E (формування і реалізація державної політики у рамках Європейського Союзу) [6].

Таким чином, організація управління фінансовими системами порівнюваних країн має схожі принципи побудови, однак зі своїми характерними особливостями, оскільки Міністерство фінансів України також має у своїй структурі допоміжні органи і служби, діяльність яких спрямована на реалізацію завдань і функцій, які стоять перед самим Міністерством.

Якщо вести мову про міжбюджетні відносини, тобто відносини, які складаються між державою та місцевими органами влади стосовно виділення грошових коштів, необхідних для виконання завдань і функцій держави, які покладені саме на ці органи, то у Німеччині дуже важливим є питання ефективного використання бюджетних коштів через збалансоване розподілення повноважень між державними і місцевими ланками управління. Звичайно, показник розподілу повноважень залежить насамперед від

типу держави. В унітарних державах загалом спостерігається дещо вищий рівень централізації, а у федеративних, де фінансова система є трирівневою, дещо менший. У США цей показник становить 57%, Франції – 71%, Канаді – 40%. В Україні показник централізації коливається на рівні 65 – 70% [7, с. 170]. Слід зауважити, що серед науковців немає однієї спільної думки стосовно ефективного показника рівня централізації, однак як показує практика на прикладі Федеративної Республіки Німеччина акцент на користь місцевих бюджетів говорить про те, що таким чином більш ефективно вирішуються завдання і функції держави, які на них відповідно покладені. Сподіваємося, що реформа децентралізації, яка незабаром буде проведена в Україні, позитивно відобразиться на фінансовому стані не лише місцевих бюджетів, а і усїєї держави.

Відносини між бюджетами за напрямками їх взаємодії можуть бути вертикальними та горизонтальними. Вертикальними відносинами пов'язується між собою бюджети різних рівнів. Горизонтальні стосуються бюджетів одного рівня.

Що стосується України - то вертикальний розподіл, це – трансферти (відповідно до Бюджетного кодексу України – це кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого), які надаються з Державного бюджету України місцевим бюджетам. У Державному бюджеті України затверджується обсяг дотації вирівнювання та субвенцій окремо для бюджету АРК, окремо для обласних бюджетів, бюджетів міст обласного підпорядкування, районних бюджетів, бюджетів міст Києва та Севастополя, міст республіканського підпорядкування, а також коштів, що передаються до Державного бюджету з місцевих бюджетів, якщо є відповідні підстави для отримання і надання міжбюджетних трансфертів.

Горизонтальний розподіл: передбачає такий варіант, коли у місцевому бюджеті з'являються надлишкові кошти, то вони можуть бути вилучені з цього бюджету та передані іншому місцевого бюджету.

В Німеччині механізм функціонування вертикальних та горизонтальних відносин є більш складним. Для контролю за діяльністю щодо мобілізації фінансових ресурсів спеціально був створений державний орган - Федеральний фонд фінансового вирівнювання. Він формується за рахунок відрухувань частини податку на додану вартість.

Якщо землі постійно потребують додаткових фінансових ресурсів, а тимчасові фінансові заходи не можуть вирішити цю проблему, - то це служить підставою для збільшення їх частки в цьому податку.

Свої особливості має й система горизонтальних відносин, бо згідно з Конституцією ФРН землі зі стабільними економічними показниками фінансово допомагають землям економічно слабшим. Метою вирівнювання є збільшення доходів фінансово слабких земель до рівня 95% від середнього рівня податкових надходжень на душу населення по всіх землях в цілому. Землі, що мають надлишок фінансових ресурсів 100-102% від середнього рівня доходів на душу населення по ФРН, не відраховують кошти на потреби фінансового вирівнювання. Вони перебувають у так званій мертвій зоні. Землі з доходами 102-110% на душу населення від середнього рівня відраховують 70% ресурсів, що перевищують середній рівень. Землі з доходами, що перевищують 110% від середнього рівня, весь надлишок понад цей рівень перераховують на потреби вирівнювання [8].

Якщо говорити про доходи бюджетів України і Німеччини, то відповідно до статті 9 Бюджетного кодексу України доходами українського бюджету є:

1. податкові надходження;
2. неподаткові надходження;
3. доходи від операцій з капіталом;
4. трансферти [10].

На сьогоднішній день лівову частку доходів нашого Державного бюджету займають саме податки з юридичних і фізичних осіб, тобто з підприємств та окремих громадян, оскільки відповідно до даних Міністерства фінансів України податкові надходження відповідно до суми усіх доходів Державного бюджету України станом на 01.11.2016 становлять 85% усіх надходжень.

Що стосується Німеччини, то формування доходів визначає цілу систему фінансових каналів, через які до німецької державної казни стікаються кошти від фізичних і юридичних осіб. Податкові надходження становлять 4/5 усіх доходів бюджету, при чому на 2/3 податкові надходження формуються за рахунок прямих податків, 1/5 складають інші доходи. У ФРН розрізняють 40 податків, загальними серед яких є: прибутковий; податок на корпорації; податок з обороту; податок на з/п, податок на пальне; податок на підприємства.

До федеральних податків належать: доходи від фінансових монополій; митні збори; податок із

вантажного автотранспорту; разовий податок на майно; податок на користь ЄС [8].

Підсумовуючи вищесказане, можемо зробити висновок, що основне джерело доходів Державного бюджету обох країн становлять саме податкові надходження.

Аналізуючи структуру видатків бюджету Німеччини можемо сказати, що в основному вона спрямована на фінансування соціальної сфери - грошові допомоги із приводу безробіття, пенсійне забезпечення, перенавчання безробітних і фінансування бірж праці, допомоги при народженні та догляду за дитиною, - вони становлять найбільшу групу витрат бюджету. За рахунок коштів місцевих бюджетів фінансуються видатки на утримання органів місцевого самоврядування, місцевої поліції, поліпшення соціальної інфраструктури, програм місцевого значення, причому фіксована частина залишається безпосередньо на підприємствах і використовується на розвиток виробництва, впровадження науково-технічних програм і розробок [7]. Особливу статтю видатків, пов'язаних із соціальною сферою життя громадян, становлять видатки на вирішення соціальних задач пов'язаних із війною, які включають у себе послуги відшкодування моральної шкоди постраждалим від війни, компенсації матеріальних втрат. Пріоритетним напрямом соціальної політики досліджуваної країни є забезпечення освітою дітей мігрантів, що становить особливу групу видатків. Витрати на утримання адміністративного апарату складають всього 3% [10].

Тобто, Німеччина – країна з соціальним вектором розвитку економіки. Протилежна ситуація спостерігається на даний момент в Україні, адже бюджетні кошти нашої держави, навпаки, в основному направлені на забезпечення діяльності бюджетних установ та утримання всієї гілки органів державного управління, куди за офіційними даними витрачається 50 % всього Державного бюджету. Тому, враховуючи позитивний німецький досвід – Україні необхідно провести реформу сфери державного управління, направлену на оптимізацію та зменшення кількості бюджетних установ і переглянути видатки на їх утримання.

Незважаючи на високий рівень розвитку економіки, Німеччина країна, у якій також спостерігається дефіцит бюджету, однак на якості життя її громадян це майже не відчувається, оскільки наявні інші ресурси для мобілізації коштів бюджету на ті чи інші напрями діяльності держави, насамперед у соціальній сфері. Україна

також потребує пошуку нових джерел фінансових ресурсів, оскільки дефіцит бюджетних коштів для нашої країни, на жаль, явище, яке повторюється постійно з року в рік при затвердженні Державного бюджету на відповідний наступний рік.

Підсумовуючи, ми вважаємо, що Україні конче необхідно провести управлінську реформу, зменшити бюрократичний тягар для підприємців та пересічних громадян, змінити або встановити нові правові норми взаємодії всіх елементів фінансової системи, для того, щоб стати привабливою країною для іноземних інвесторів, оскільки іноземний капітал інтегрований в економіку України надасть додаткові ресурси для зміцнення і вдосконалення фінансової системи нашої держави.

Ефективне функціонування фінансової системи України неможливе без чіткого правового регулювання здійснення всіх фінансових процедур тому вкрай гостро стоїть проблема необхідності гармонізації та систематизації вітчизняного фінансового законодавства. У Німеччині основні правила функціонування фінансової системи закріплені в Конституції країни – а саме розділом 10: у сфері розподілу завдань між федерацією і землями (стаття 104а), у сфері отримання коштів шляхом використання певних джерел доходів (стаття 105), у сфері розподілу податкових надходжень (стаття 106 Основного закону) [11]. А в Україні навпаки весь правовий масив нормативних актів, які стосуються фінансової діяльності держави, характеризується великою їх кількістю. При цьому, на жаль, не завжди кількість означає їх якість. Крім того постійні доповнення і зміни нормативно-правових актів підвищують їх суперечливість і невідповідність одних правових норм – іншим, які регулюють однакові або схожі фінансові питання. Тому, шляхом гармонізації і систематизації нормативно-правових актів, що регулюють вітчизняну фінансову сферу, будуть усунені прогалини у механізмі правового регулювання даного виду відносин, суперечності одних нормативно-правових актів з іншими, колізії правових норм. Та відповідно, саме, кодифікація всіх основних законодавчих актів, які регулюють функціонування фінансової системи України та взаємовідносини її суб'єктів дасть змогу визначити «фінансові правила гри» в Україні для іноземних інвесторів, що дасть змогу залучити до нашої держави додаткові фінансові ресурси для вирішення проблемних питань функціонування фінансової системи.

Використана література :

1. Романенко О. Р. Фінанси : підручник. – 4-те вид. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 312 с.
2. Полозенко Д. В. Фінансова система України і бюджетний процес : сутність та шляхи їх удосконалення / Д. В. Полозенко // Фінанси України. – 2006. – № 11. – С.18-25.
3. Пасічник Ю. В. Бюджетна система України та зарубіжних країн : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2003. – 523 с.
4. Гаруст Ю. В., Кобзева Т. А. Організаційно-правова структура фінансової системи України за сферами виникнення фінансових відносин / Ю. В. Гаруст, Т. А. Кобзева // Форум права. – 2015. – №5. – С. 27-38.
5. Конституція України. Від 28 червня 1996 року. // ВВРУ. – 1996. – №30.
6. Фінанси зарубіжних країн : навчальний посібник / [Кізіма Т. О., Кравчук Н. Я., Горин В. П. та ін.]; за ред. О. П. Кириленко. – Т. : Економічна думка, 2013. – 287 с.
7. Шелест О. Використання досвіду країн з розвинутою ринковою економікою в управлінні фінансами України / О.Шелест // Галицький економічний вісник. – 2012. – №5 (38). – с. 167-172.
8. Білецька О. І. Порівняльна характеристика бюджетного устрою двох держав : Україна та Німеччина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edportal.net/referaty/finansovye-nauki/226267/>
9. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
10. Дудченко В. Ю. Фінансово-бюджетна система Німеччини : сучасний стан та проблеми функціонування / В. Ю. Дудченко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. – 2014. – №38. – С. 134-143.
11. Карлін М. І. Фінанси країн Європейського Союзу : навч. посібник / М. І. Карлін. – К. : Знання, 2011. – 639 с.